

Пролеєв Сергій Вікторович

Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0003-1563-712X>

e-mail: uffon@ukr.net

КІНЕЦЬ ЕРИ ВИРОБНИЦТВА ТА ВИКЛИК ІНФОВЛАДИ

Резюме

У статті аналізуються трансформації сучасного світу, осердя яких вбачається в історичному завершенні ери виробництва та виробничої цивілізації. Одним з індикаторів цього є докорінна зміна структури людської життєдіяльності (зокрема, стрімке зменшення частки населення у виробничій сфері), а також руйнація патерну «людини виробничої» як основи людської поведінки та системи цінностей. Водночас продовжує домінувати дискурс економічного зростання, який все відчутніше не відповідає дійсності. Це доводиться його розглядом в чотирьох теоретичних проєкціях: 1) виток ідеї зростання та пріоритету росту продуктивності взагалі; 2) умови редукції всього до благ та на цій основі — проєкт критики квазі-універсальності економіки; 3) виявлення перформативної суперечності в ідеї економічного зростання на підставі того, що відбувається саморуйнація людини шляхом економічного зростання; 4) критика утопій ринку та homo oeconomicus, які є невіддільними величинами економічного зростання. Констатується, що завершення ери виробництва означає водночас актуалізацію величного історичного завдання звернення людини на саму себе, на власну природу і органічну здатність жити. Водночас відбувається поглинання людини сучасним інформаційним середовищем. Ефекти залежності людини від інформаційних технологій узагальнюються в понятті інфовлади як однієї з чільних особливостей глобального світу. Подолання виклику інфовлади є важливою умовою подальшого розвитку людства.

Ключові слова: виробництво, цивілізація, інформаційні технології, природа, економічне зростання, глобальний світ, інфовлада.

Вступ

Однією з найгірших гуманітарних звичок є наголошення на унікальності поточного історичного моменту. Ангажованість — якщо не сказати акцентуїзованість — ідеєю сучасності змушує бачити в сьогодні значно більший масштаб, ніж воно насправді має. Однак, попри упередженість до піднесення значущості «нашого часу», доводиться визнати, що нині людство переживає безпрецедентний переламний момент своєї історії. Його сенс постане з усією наочністю, якщо пригадати, що все розмаїття історичного поступу людства можна звести до двох великих ер — ери первісної історії, в якій стрижнем відношення людини до світу було привласнення, та ери цивілізації, основою якої було виробництво. Перехід від першої ери до другої уможливила так звана неолітична революція — власне, відкриття людством землеробства та скотарства як цілковито нових способів стосунків людини з природою. Зміна цього стосунку з навколишнім світом потягла за собою кардинальні перетворення самоорганізації людського буття, загальним виразом яких став феномен цивілізації. Яка, відтак, в своєму засновку завжди була виробничою цивілізацією. Нині ця ситуація кардинально змінюється. На сьогодні людство опинилося у вікопомному часі завершення великої ери виробництва. Парадоксально, що про це доводиться казати в той момент, коли виробництво речей досягло найбільших за всю історію людства масштабів.

Цей апофеоз виробництва водночас оприявнив велику ціну, яку людина заплатила за технічне панування над світом і створення надпотужного штучного середовища власного існування. Такою ціною стала майже цілковита безпорадність людини щодо власної природи. Потреби та прагнення цієї природи були безжалісно вмонтовані в структуру виробничої діяльності. І якщо аграрна цивілізація ще зберігала відчутний зв'язок людини не лише з зовнішньою, а й власною природою, то індустріальна рішуче його розриває. Зовнішня природа стає для неї виключно матеріалом, з якого людина виготовляє різноманітні витвори й загалом рукотворне середовище власного існування. Внутрішня ж природа набуває значення вагомого засобу для розбудови світу — вона перетворюється відповідно до вимог людині бути кращим дієвцем.

Можна укласти парі, що в цьому місці міркувань більшість фахових філософів вигукнуть: «Та про яку людську природу йдеться? Це якийсь натуралістичний фундаменталізм. Навіть концепт єдиної людської природи в природньо-правовій парадигмі модерну означає щось істотно інше, ніж просту натуральність, чи то тілесність людського існування. Навіть «людська природа» стоїків більше визначається свободою волі, аніж законами плоті. Природа людини — то культура: те, що людина витворює з самої себе».

Попри те, що в подібних твердженнях є певний сенс, вони лише оприявнюють правоту висловленої вище тези: в системі виробничої цивілізації і витвореного нею світогляду, власна людська природа втратила право голосу. І не лише втратила право голосу, а й — погодимося з адептами техногенної цивілізації — майже зникла. Але це зникнення є непоправною втратою для людини, джерелом безлічі жорстоких криз сучасного людського існування.

Завершення ери виробництва означає водночас актуалізацію величного історичного завдання звернення людини на саму себе, на власну природу і органічну здатність жити. На сьогодні — в умовах техногенної цивілізації — природа (чи то натура) людини працює як біологічний автомат. Натомість, екологічний поворот має полягати не лише у зміні стосунку до навколишнього середовища, а й до власної органічності життя. Турбота про себе, а не про умови існування (зовнішні блага) стане пріоритетом розвитку людства в найближчій історичній перспективі.

Закономірно, що ця зміна пріоритетів розвитку виникає тоді, коли історичне завдання витворення умов людського існування успішно вирішене. Останнє твердження може здатися знуцанням над сотнями мільйонів людей, що існують на межі виживання, не мають нормального медичного забезпечення та житлових умов тощо. Йдеться не про бідні та знедолені країни Африки, чи інші критичні місцини третього світу. Наша власна країна дає, на жаль, багатий матеріал для цього. Не кажучи про зубожіння більшості населення, про нестерпні й депресивні умови існування мільйонів людей, досить вказати на маленький, але красномовний покажчик. У столиці найбільшої європейської країни, як себе іменує Україна, дотепер мешканці мають регулярні проблеми з гарячою водою! Риторичне питання: чи може вважати себе цивілізованою країна, яка не здатна забезпечити населення — і то за його гроші! — цей мінімальний сервіс гігієни та людських умов існування? І це ситуація в столиці — деінде ще гірше, і значно гірше. Подібні «маленькі дошкульності» істотно знецінюють яскраві і справді видовищні шоу військового параду і святкування ювілею незалежності в центрі столиці. Безперебійне постачання гарячої води в усі оселі киян стало б малопомітним ззовні, але значно переконливішим «шоу» з боку нинішніх можновладців.

Попри справді величезні лиха в житті сучасного людства і ще високий рівень нужденності, досягнута на сьогодні потуга світового виробництва дозволяє задовольнити всі базові потреби людського існування. Те, що в загальносвітових масштабах це не відбулося до сьогодні, є виразом соціальної системи сучасної цивілізації, яка продукує, з одного боку, шалену концентрацію багатства на одному полюсі суспільства (буквально в одній точці, якщо заглянути на мізерну кількість цих багатіїв) і величезне зубожіння, яке охоплює переважну більшість людськості — на іншій. Питання

забезпечення сучасної людини необхідними умовами — це не питання подальшого розвитку виробництва і «економічного зростання», а соціальне питання розподілу благ і справедливої організації суспільства. У зв'язку з цим варто зупинитися на чільному дискурсі розвитку сучасного суспільства, який залишається безумовно дієвим, визначає безліч політичних, соціальних та культурних орієнтацій (економічних й поготів), але зважаючи на історичне завершення ери виробництва виглядає все більш архаїчним й у багатьох вимірах безглуздим. Йдеться про ідею економічного зростання як основний показчик суспільного розвитку та успішності країни.

Результати дослідження

Залишковий дискурс економічного зростання

Наша думка рухається серед презумпцій і понять, які здаються самоочевидними. Вони виглядають лише умовами формулювання проблем, а не самим їх змістилицем — себто лише мовою висловлювання, а не темою мислення. Виходячи з неproblemатизованих очевидностей, думка шукає розв'язання поставлених проблем — і не знаходить виходу, не отримує бажаної відповіді. Це пояснюється не слабкістю думки, а тим, що вона від початку потрапила у пастку. Тобто втрапила в ситуацію, коли проблема поставлена настільки хибно, що її просто неможливо розв'язати. Відбувається щось на кшталт апорій Зенона. Ми спираємося на безумовні, начебто, очевидності — і внаслідок цього Ахілл не може наздогнати черепаха. Треба віддати собі звіт в тому, що це відбувається внаслідок уявлення про нескінченну подільність часу та простору. Тоді ми переходимо від уявлення про континуальність часу-простору до уявлення про їх дискретність — і Ахілл успішно переганяє неквапливу тварину.

Принагідно я хочу поставити питання щодо однієї безумовної очевидності сучасного економічного мислення, а саме — невинного економічного зростання. Від початку модерної доби зростання продуктивності виробництва набуло значення самоочевидної позитивної ознаки існування суспільства. Понад те — стало виглядати головним критерієм його успішності, розвиненості, цивілізованості. Цьому, здається, безглуздо заперечувати. Адже йдеться про потугу, якою володіє суспільство, про його здатність забезпечувати різноманітні потреби і загалом рівень життя. Тут, начебто, «нема про що казати». Як у приказці: «Ким краще бути — хворим та бідним, чи багатим та здоровим?» Відповідь очевидна, і будь-які сумніви виглядають втратою здорового глузду.

Відтак для всієї економічної думки, так само як для практики модерного господарювання, економічне зростання виглядає безумовною цінністю і незаперечним орієнтиром. Воно задає чи не головну з координат, в системі яких рухається наше мислення про світ. Всі суперечності, проблеми, негаразди наявного стану речей розглядаються в смислового горизонті

економічного зростання. Відтак проблемою чи предметом стурбованості може бути лише те, що перешкоджає зростанню, тоді як сам пріоритет економічного росту ніколи не ставиться під сумнів.

Втрати як для економічного мислення, так і для способу існування сучасних суспільств внаслідок цього є доволі відчутними. Передусім, економічна наука втрачає відчутну частку своєї евристичності. Для збереження своєї відкритості (а отже й дослідницького потенціалу) наука просто зобов'язана здійснювати теоретичну рефлексію на власні засади. Це стосується навіть тих із них, у продуктивності чи істинності яких не виникає жодних сумнівів. Мисленнєвий експеримент над підвалинами власної роботи здатен збагатити думку і надати їй нові імпульси для розвитку. Як слушно зауважують В. Базилевич та В. Ільїн: «Вся історія економічної науки свідчить, що розвиток політичної економії в рамках властивих їй парадигм періодично вичерпується, вимагаючи нового змісту і нової форми. Тому сьогодні потрібна не лише економічна теорія в традиційному розумінні, а нові узагальнюючі теоретичні, методологічні підходи до осмислення актуальних економічних проблем, які нестримно збільшуються» [1, с. 16]. Тим більше підстав для перегляду усталених очевидностей і координат мислення в нинішній ситуації системної всепланетної кризи, щодо подолання якої й до сьогодні не запропоновано насправду дієвих стратегій.

Було б самовпевнено зазіхати на систематичне висвітлення проблеми. Подальші міркування є радше певним інтелектуальним ескізом, в якому торкнуся чотирьох взаємопов'язаних аспектів ідеї економічного зростання.

По-перше, це виток ідеї зростання та переваги, яка надається росту продуктивності взагалі.

По-друге, умови редукції всього до благ та на цій основі — проект критики квазіуніверсальності економіки.

По-третє, виявлення перформативної суперечності в ідеї економічного зростання на підставі того, що відбувається саморуйнація людини шляхом економічного зростання.

По-четверте, критика утопій ринку та homo economicus, які є невіддільними величинами економічного зростання.

Розглянемо кожен з цих сюжетів окремо.

Економіка зростання versus економіка відтворення

Історичний прогрес людства цілком очевидно пов'язаний зі зростанням продуктивності людської праці і виробництва. Кожен новий технічний винахід — полум'я, лук та стріли, рибальство, обробка ґрунту тощо — збільшував можливості людини існувати у світі. Разом з тим, факт цього незаперечного поступу не повинен затуляти ту обставину, що всі домодерні, докапіталістичні системи господарювання не містили як чинник своєї самоорганізації максими росту виробництва. Якщо зростання відбувалося,

воно мало переважно екстенсивний характер: розширювалася площа оброблених полів, збільшувалась кількість людей, задіяних у ремісництві тощо.

Землеробство, яке складало основу більшості традиційних економік, взагалі доволі консервативний процес, успішність якого залежить переважно не так від технічних новацій, як від досвіду і сумлінності господарювання. Залежність виробничого процесу та його результатів від примх погоди, тісна прив'язка господарчих форм до природних умов, здебільшого натуральний характер господарства, циклічна структура праці, зумовлена сезонами природи — все це не тільки глибоко обмежувало можливості економіки зростання, а й зазвичай унеможлиблювали її.

Навіть якщо звернутися до більш динамічної соціальної структури, яка у новий час стала основним топосом економічного зростання — до міста, — то й стосовно нього чинник економічного зростання має вельми невелику дієвість у традиційних суспільствах. Передусім це пов'язано з тим, що стародавнє місто переважно мало не виробничий, а споживчий характер. Це відмічав, зокрема, М. Вебер, коли писав: «Античні міста були завжди набагато більше, ніж середньовічні, споживчими центрами і, навпаки, набагато меншою мірою виробничими» [2, с. 108]. Дане твердження необхідно посилити двома заувагами: по-перше, йдеться не про ранньосередньовічне місто (яке взагалі занепадає навіть як центр споживання), а про пізнє середньовіччя — після доби так званих «комунальних революцій» XIII століття (себто про вельми обмежений відтинок історії); по-друге, навіть посилення у пізньосередньовічному місті виробничих функцій не означає переваги принципу інтенсивного розвитку. Цехова форма виробництва та інші його соціально-економічні обмеження робили ідею економічного зростання цілком чужою цій формі господарювання. Соціальна форма праці обмежувала технічний прогрес, а разом з тим — економічне зростання. Знов принагідно процитуємо Вебера: «Особливість рабської праці в промисловій сфері не лише була перешкодою для введення вдосконалених знарядь виробництва, але взагалі перешкоджала тому комбінуванню тісно дотичних одна до одної і суворо обмежених робочих сил, яке якраз і складає сутність специфічно сучасних форм виробництва» [2, с. 117].

Не менше значення, ніж об'єктивні умови господарювання, мала вписаність господарювання в певні соціокультурні форми людської життєдіяльності. Для докапіталістичних суспільств взагалі важко казати про економіку у власному сенсі слова. В них господарювання існує у вивищеній над ним системі світоглядно-культурних і соціальних координат, воно не має необхідної автономії і не може розвиватися за логікою власних внутрішніх прагнень — як чисте виробництво. За усієї важливості забезпечення життєздатності та конкретних потреб людини, виробництво під-

порядковане важливішим, фундаментальнішим імперативам релігійного чи соціального ґатунку.

Головною цінністю традиційних суспільств є стабільність життя, відтворення його заданих зразків, а не досягнення нових перспектив. Все, що виходить за межі усталеного, визнаного часом, виглядає сумнівним, підозрілим і взагалі порочним. В межах даної загальнокультурної орієнтації економічне зростання не може стати поважною цінністю, яка скеровує людську діяльність. Поширена помилка дослідників історії господарства полягає в тому, що вони — констатуючи факт зростання виробничої потуги на великих відтинках історичного часу — не зважають на те, чи набув економічний ріст значення ціннісного імперативу для суспільства. А без цього економіка ніколи не перетвориться на структуру внутрішньо обумовленого перманентного зростання.

Нехтуючи реальним ціннісним і культурним статусом ідеї розвитку виробництва, економісти часто використовують неявне припущення щодо людської психології, яке полягає у начебто властивому людині прагненні до поліпшення умов свого існування. Ця мовчазна презумпція психологічного ґатунку стає опорою для розгляду господарства у режимі його росту та поступу. Натомість, дослідження доводять психологічну пріоритетність status quo навіть для сучасної людини, свідомість якої загалом підпорядкована ідеї активізму.

Особливо значущими в цьому плані є дослідження економічної поведінки, які були здійснені ще з 70-х років Д. Канеманом (Kahneman) і Тверським — зрештою за них була отримана Нобелівська премія 2002 року по економіці. «Канеман і Тверської довели, що «прибуток» і «збиток» — поняття не лише економічні, але і психологічні. З дослідження створеної ними моделі випливає, що радість з приводу зароблених 10 доларів менше, ніж незадоволення з приводу втрачених 10 доларів. Іншими словами, неможливо компенсувати втрату деякої суми грошей отриманням такої ж суми. Людство схильне прагнути до status quo, що виражається, між іншим, і в тому, що людині властиво засмучуватися від втрат більшою мірою, ніж відчувати задоволення від, здавалося б, рівноцінних набутків» [3].

Отже, ані традиційне суспільство, на яке припадає лівова частка історичного існування людства, ані людська психологія не є чинниками, що працюють на користь економічного зростання. Що ж дозволяє з'явитися ідеї невпинного росту виробництва як основи людського існування та розвитку? Якщо ця ідея не є загальником людської культури та психології, її поява та, головне, універсальний вплив пов'язані, вочевидь, з конкретними культурно-історичними чинниками. Якими ж вони є?

Ідея економічного зростання в основі своїй є не чисто економічною ідеєю. Вона виникає на ґрунті того кардинального перетворення світу й місця людини у ньому, яке відбувається за доби Ренесансу та Реформації і

знаменує початок Нового часу — модерну. Дійсність перетворилася на суто природний порядок речей, а людина — на незалежне від цього порядку, універсальне буття. За рахунок ідеї богоподоби ренесансний гуманізм обґрунтував людину як нічим не обмежену здатність свободи і творчості. Відтак весь світ постав лише як матеріал для людської креативності. Людина стала творцем світу.

Протестантизм — передусім у його кальвінівській версії — ще більш посилив цей принцип, поєднавши його з критерієм богообраності. Успішне творення світу (унаочненням чого стало багатство, власність) підтверджувало шанси спасіння. Людина, виявляючи свої здатності творця, стверджувала себе у своєму сутнісному покликанні. Лише за цієї умови зростання людської продуктивності (аналога творчості) здатне перетворитися на самоціль, виправдану самою по собі.

Відтак економічне зростання є не просто процесом успішного задоволення людських потреб та подолання нужденності. Ним людина стверджується у своїй власній сутності, досягає автентичності існування. Зростання продуктивності вже не потребує питання «навіщо?» Воно самодостатнє і дорівнює сваморозгортанню людської сутності — того, що Маркс називав «людськими сутнісними силами». Однак подібна ситуація самовизначення людини властива лише модерній цивілізації. Відтак ідея економічного зростання не є самоочевидним прагненням людства, а легітимована настільки, наскільки дієвими є модерні засади людського буття.

Редукція всього суцього до благ

Результатом виробничого процесу є певне благо. В сукупності благ виробництво має свій об'єктивований наслідок. Те, чим виробництво є як процес, тим благо є як «застигла» річ. Все розмаїття благ дорівнює умовам людського існування взагалі, а виробництво набуває значення відношення людини до цих умов. Відповідно сама людина редукується до сукупності потреб. Адже будь-яка потреба містить запит на певне благо, продукуючи яке виробництво задовольняє потреби. Так виникає механізм економічного зростання, в основі якого — «людина з потребами», яка здійснює раціональний вибір задля їх задоволення через отримання благ. Залишається додати, що благом стає перетворена людською волею «речовина» (фактичність) природи, і цілісна картина досягнута.

Грунтовності і незаперечності цій картині додає редукція різноякісної дійсності до однорічних, вже суто кількісних величин. Одним з варіантів такої редукції є «формальна раціональність» М. Вебера, яка характеризує модерне суспільство, а другим — «абстрактна праця» К. Маркса, яка не вимірюється жодними якісними показниками і тому обраховується суто кількісно. Реальність, переведена у формат раціонального обрахунку та обчислення, не може мати іншого режиму — власне, сенсу — іс-

нування, аніж самоцільне зростання. Відповідно все стає виробництвом, а економіка — універсальним способом життя.

Однак позірна універсальність економіки зразу виявить свої межі, якщо зважити на вразливість редукції всього до благ. Блага виглядають універсальною категорією лише доти, доки рушійним чинником людини є потреба. Формулою потреби є питання «що я хочу мати?», чим володіти. Однак потребами людина відноситься тільки до умов свого існування — зрештою, до оречевленого світу. Інша, не менш значуща для людини реальність — це дійсність не благ, а значущостей. Їх визначає інше питання: «ким хочу бути?» Поруч зі світом економіки (задоволення потреб шляхом виробництва благ) існує не менш істотний для людини світ досягнення визнання шляхом домагання значущості. І якщо універсальною формою володіння благами є власність, то досягнуте визнання втілюється у владі.

Не буду заглиблюватися в онтологію людину. Позначений тут другий — поруч з економічним — в широкому сенсі політичний вимір людської дійсності не є єдино можливим. Як зазначав Спіноза, протяжність та мислення — це два атрибути субстанції, відомі людині, а їх вірогідно є величезна кількість. Так само людське буття необачно зводить до двох вимірів — економічної реальності благ і політичної реальності значущостей. Однак для нашого міркування, яке має на меті показати квазі-універсальність поняття благ, цілком достатньо виявлення цієї другої універсалії людського існування, яку категоріально визначають значущості, домагання і визнання на противагу благам, потребам і виробництву. Звісно, блага і значущості можуть взаємно конвертуватися, культура містить в собі відповідні механізми. Але ця обставина жодним чином не спростовує нередукованість благ та значущостей одне до одного.

Перформативна суперечність ідеї економічного зростання

Економічне зростання покликане примножити можливості людського існування в найширшому сенсі — від досягнення більшого комфорту до відкриття нових форм життєдіяльності. Максимізація цього прагнення робить весь світ простим додатком до людини. Однак історичний розвиток виробництва має зовсім інший ефект. Він призводить зрештою не до «примноження людини», а до її руйнації. Виникає показовий парадокс: потуга, могутність людської цивілізації на позір зростає, але сама людина «зменшується», її існування стає все більш суперечливим і вразливим.

В умовах техногенної цивілізації економічне зростання спричиняє глибоку екологічну кризу. Розвиток, який мав створювати все більш надійні умови людського існування, насправді унеможлиблює самовідтворення людини, радикально підриває її життєздатність. Руйнується як зовнішня, так і внутрішня природа — екологічна криза однаково стосується як зовнішнього природного середовища, так і власної людської тілесності. Успіхи техногенної цивілізації у царині людського здоров'я мають двоїсту

природу. З одного боку, поступ медицини дозволяє впоратися з тими недугами, які раніше мали смертельні наслідки. З іншого боку, сучасне медикаментозне лікування саме по собі стало серйозною руйнівною практикою щодо організму. Медицина не стільки виліковує, збільшуючи «масив» здоров'я, скільки підтримує життя у все більш нездоровому тілі. Людська природа все очевидніше стає хворою, недружність перетворилася на нормальний стан.

Небезпеку цього заперечення засад людського існування самоцільним економічним зростанням посилює згубний вплив техногенної цивілізації на структуру людського існування. Промислова революція та подальший розвиток в тому ж річищі спричинили ефект суспільства мас. А людина у форматі мас стає заручником дії тотальних соціальних сил та практик, наочним прикладом чого можу слугувати діяльність мас-медіа. Ми казали, що економічний розвиток зорієнтований на задоволення людських потреб шляхом виробництва все більшої кількості благ. Однак особливістю суспільства мас є фактично імперсональний, суто інспірований характер більшості потреб, що особа сприймає як начебто «свої», власні.

Насправді маємо штучність та інспірованість потреб. Виникає порочне замкнене коло: економіка зростання задовольняє потреби мас, але одночасно механізм масового суспільства продукує в людях нові потреби. Які, своєю чергою, вимагають нового щабля розвитку виробництва. І так до нескінченності. Фактично економіка зростання працює в режимі самозадоволення. Люди в її структурі стають суто допоміжним елементом, маріонетками. Вони не грають самостійної ролі і більше нагадують запрограмовані на певне споживання автомати.

Наведу один красномовний приклад. На початку XIX століття Гете висловив думку, що цивілізація досягла повного задоволення потреб людини. Єдине досягнення, якого б від неї ще хотілося, зазначив він, це сконструювати якийсь прилад, який би автоматично підрізав гніт свічки, коли той вигорає. Звісно, вбачати вище досягнення цивілізації в тому, щоб знімати огарок свічки, виглядає в епоху електрики досить кумедно. Але цей приклад сигналізує нам про сутнісну відмінність автентичних людських потреб і потреб, інспірованих самим світом речей, світом виробництва. Це, зрештою, лише потреби хизування, потреби престижу, які мають мало спільного з тим, чого насправді потребує особа для свого комфортного існування.

Наскільки гострою є проблема у цій царині засвідчує той самий ринок фармацевтики. Можна довго сперечатися про те, які потреби є достатніми, а які надлишкові для людини. Єдиного стандарту тут неможливо вивести, відтак суперечка може тривати нескінченно. Однак коли йдеться про людське здоров'я, тут виникає чіткий критерій: медикаменти і лікування, що підриває життєздатність організму є вочевидь шкідливими,

надлишковими. І саме ця фармакологічна надлишковість лягла тяжким тягарем на сучасний світ. Не будемо занурюватися у статистику — негаразди у цій царині відчуваються усіма і є загально визнаними. Нинішня медицина значною мірою (а в деяких випадках і переважно) зорієнтована не на інтереси пацієнта, а на інтереси фармацевтичної індустрії. Зрозуміло, що для людського здоров'я такого штибу «розвиток» має фатальні наслідки.

Критика утопій ринку та homo economicus

Поняття ринку та homo economicus, економічної людини, є невіддільними величинами економічного зростання. Ринок є способом самоорганізації зростаючого виробництва, а економічна людина — його основним агентом.

Тривалий час — передусім у класичній політекономії — ринок сприймався як ефективний, надійний механізм, здатний забезпечити органічний розвиток господарства, а зрештою і суспільства. Однак як реальна економічна історія останньої сотні років, так і сучасна економічна наука поставили дане твердження під сумнів. Виявилось, що спонтанно існуючий ринок не здатен забезпечити ефективність за загальноприйнятим критерієм, який обґрунтував Парето («будь-яка зміна, яка нікому не завдає збитків, а деяким людям приносить користь (за їх власною оцінкою), є поліпшенням»), тобто може бути оцінена як ефективна).

Конкурентна ринкова модель з її принципом «невидимої руки» виявила свою уразливість і, зрештою, неспроможність на рівні самоорганізації підтримувати тривалий час свою ефективність. Сам економічний розвиток призводить до того, що сучасна економічна наука визначає як «фіаско ринку». З цього випливає, що для свого ефективного функціонування ринкова конкуренція має забезпечуватися поза ринковими засобами, серед яких державне регулювання, правова нормативність, соціальні перерозподіли благ, штучна протидія деяким спонтанним тенденціям існування ринку тощо. Політика, право, етика, культура, навіть релігія покликані врівноважити негативні наслідки повсякчасної деструкції чисто ринкового механізму економічного розвитку, сприяти відновленню доброякісної і продуктивної конкуренції, яка зорієнтована на обслуговування потреб споживачів. Це означає не самодостатність ідеї ринку, а відтак ставить під знак запитання самоцільний економічний розвиток.

Так само суперечливим виявилось поняття homo economicus — себто людини, засновним для якої її власний інтерес (благо) і яка керується раціональним вибором на користь найбільшої користі для себе. Експерименти згаданих вище нобелівських лауреатів 2002 року Д. Канемана та В. Сміта доводять сумнівність моделі homo economicus. Вона не спрацьовує у багатьох ситуаціях людської поведінки. Один з показових прикладів цього демонструє експеримент, що отримав назву «гра в ультиматум» (ultimatum game).

Сутність його полягає в тому, що учаснику експерименту дають певну суму грошей (наприклад, 100 USD). Але висувається умова: він має поділитися частиною цих грошей з іншим учасником. Той має право або прийняти пропозицію, або відмовитися від неї. В останньому випадку грошей не отримає ніхто з учасників.

Модель економічної людини передбачає, що другий учасник мав би погодитись на будь-яку пропозицію — адже навіть один цент, отриманий задарма, краще, ніж нічого. Керуючись тим самим міркуванням перший мав би пропонувати також мінімальну суму, адже тоді його частка була б максимальною. Однак насправді ця логіка не спрацьовує. Виявилось, що другий учасник як правило відмовляється від отримання грошей взагалі, якщо запропонована йому частка менша за третину загальної суми. Ця нераціональна відмова від власного зиску може пояснюватися по-різному. Можна застосувати принаймні три пояснювальні апеляції.

Перша — це поняття справедливості та соціальної справедливості, яке передбачає певний масштаб розподілу благ у спільноті. Перший учасник має на гроші (блага) так само мало прав, як і другий — вони є чиста примха експериментатора («впали з неба»). Відтак обидва мають абстрактно рівні права на це благо, яке віддав у руки першому, а не другому сліпий випадок. Надто мала пропозиція порушує засади суспільної солідарності. Порушує їх навіть не стільки безпосередньо у ситуативній спільноті, яку утворили учасники експерименту, скільки конфліктує з їх уявленням про соціальну солідарність (спільність) взагалі. Тут маємо втручання у ситуацію вибору культури суспільства соціальної рівності.

Друга пояснювальна схема, концептуально пов'язана з першою, апелює до феномену людської гідності. Надто маленька частка, запропонована другому учаснику, може сприйматися ним як вияв неповаги з боку першого. Відтак, відмовляючись від грошей, він таки втрачає певну суму, однак відмовою боронить свою гідність і наказує першого за неповагу. Тут гідність стає цінністю, що переважає суто меркантильний інтерес.

І, нарешті, третя пояснювальна можливість залучає поняття ресентименту, яке у філософській обіг ввів Ніцше у своїй праці «До генеалогії моралі». Буквально це слово, запозичене з французької (*ressentiment*), означає «злопам'ятство», «злостивість». Це безсила ворожість до більш успішного, сила заздрості і мстивості. У стані ресентименту для людини переважає можливість нанести шкоду іншому («ворогу») над можливістю самому здобути благо. За формулою ресентименту «власне благо полягає у втратах, які зазнав ворог».

Показово, що результати експериментів з грою в ультиматум, відрізняються у різних країнах. Так, країни з розвинутою економікою західного типу демонструють приблизно однаковий рівень прийнятності поділу між учасниками експерименту. Тут єдність демонструють навіть такі культурно

різні країни, як США, Японія, Ізраїль. Натомість, у спільнотах, що належать до традиційного суспільства (як от індіанці Амазонки), прийнятна межа поділу знижується майже вдвічі (замість третини суми — близько 15–20%). Цей результат щодо моделі економічної людини є вельми парадоксальним: виявляється, що члени первісних суспільств ближчі до логіки homo economicus, аніж представники сучасної цивілізації.

Зі сказаного можна зробити висновок про те, що коли йдеться про зростання економіки як основний показник її існування та успіху, відбувається підміна достеменного покликання економіки на цілком чужий її сутності симулякр. Покликання економіки неможливо досягнути виключно з самої економіки. Спосіб її існування та результати мають бути вписані у ширшу систему соціокультурних координат. Відтак можна припустити, що справжнім критерієм економічної успішності є структурні трансформації виробництва та пов'язані з цим зміни якості життя людей, а не голий фетиш економічного зростання.

Тінь інфовлади

Одним з найвагоміших показників завершення ери виробництва стала стрімка міграція людей з виробничої сфери в інші царини життєдіяльності. В сучасних розвинених економіках в царині власне виробництва залишається не більше 15–25 відсотків населення. Але не менше значення мають не ці кількісні показники, а руйнація патерну «людини виробничої» як основи людської поведінки та системи цінностей. Ці потужні метаморфози як в структурі людської зайнятості, так і парадигмі життєдіяльності стали можливі завдяки потужному розвитку інформаційних технологій та багатовимірному комплексу перетворень, який дістав назву інформаційної (правильніше «інформаціональної») революції сучасності. Певний інформаційний кластер (технологічно втілений в той чи той електронний гаджет) став універсальним посередником людського стосунку до світу — до середовища свого існування, до інших людей, суспільства, знань, виконуваної роботи, себе самого зрештою. Це набуває одного з найпереконливіших унаочнень у вигляді контакту сучасної людини з дисплеєм — екраном електронного пристрою. Без перебільшення, цей екран став головним візаві комунікації людської особи.

Ніщо не зростає нині так стрімко і потужно, як цифровий, віртуальний, електронний світ — те, що узагальнено називають «сучасним інформаційним середовищем». Але останнє поняття стає все менш доречним. Потуга і роль в людській життєдіяльності інформаційних технологій стали настільки великими, а сам інформаційний світ утворив настільки активну та внутрішньо зв'язану реальність, що до місця казати про власну траєкторію існування цієї реальності. «Середовище» позиціоноване тим, що нас оточує і так чи так приймає. Воно може мати сприятливий чи несприятливий ефект, але не має власної волі. Натомість, сучасний інформаційний

світ в своєму інтегративному ефекті є всі більш самодіяльним та автономним. Натомість, люди стрімко скочуються до ролі якихось антропологічних реліктів у породженому ними інформаційно-цифровому світі, який їх стрімко поглинає і заручниками якого вони стають.

Стан всебічної залежності особи від інформаційної сфери виражає поняття інфовлади. Інфовлада — це влада деперсоналізованого інформаційного простору та інформаційних технологій, тих режимів обігу і використання інформації, які стали визначальним чинником життя людини глобалізованого світу. Підкреслимо, що влада ця цілком імперсональна, не належить нікому особисто (конспірологія «світової закуліси» тут недоречна) і є загальним ефектом надпотужного інформаційного середовища та інформаційних технологій, заручником яких стає особа. Як уже зазначалося, її унаочненням є екран електронного приладу (смартфона, ноутбука, планшета тощо), контакт з яким став для людини головним способом взаємодії зі світом. Інфовлада перетворює комунікацію на змагання за увагу і визнання (ту ж таки цікавість) та перманентний перерозподіл значень (місць і рубрик присутності в інформаційному просторі).

Створюючи різноманітні засоби існування, людина традиційно знаходила свою певність у власній унікальній здатності смислотворення. Однак і цю споконвічну монополію людини на сенс і творчу самодіяльність розвиток інформаційних технологій все відчутніше підважує. І йдеться не стільки про якийсь уособлений штучний інтелект, скільки про вже діючий деперсоналізований ефект інфовлади, який швидко зростатиме (зокрема, з розвитком нейроінтерфейсів). Загалом потужне, насичене і розмаїте інформаційне середовище створює цілком новітні способи існування та обігу смислів. Усталені демаркації дискурсів стираються і зникають. На «власній території» вони ще певною мірою тримаються, але й ці території все відчутніше втрачають свої кордони. Звісно, ці кордони проводяться на приписах чи заборонах, а внутрішньою організацією відповідних дискурсивних практик, як от приміром наука. Режим доступу до науки завжди визначався твоєю спроможністю бути учасником спеціалізованого наукового дискурсу. Порядок дискурсу і когерентне йому наукове товариство спричиняли необхідний ефект селекції, який обмежував доступ до наукової царини різноманітних інтелектуальних шахраїв та невігласів.

Під тиском новітнього інформаційного середовища з одного боку, і деструкції виробничої ролі людини з іншого, підважуються фундаментальні інстанції сенсу — політика, мистецтво, наука, мораль, право тощо. Їхнє місце заступає категорія і концепт цікавого. Американський дослідник М. Епштейн зазначає: «Серед оціночних епітетів, застосованих у наш час до витворів літератури і мистецтва, науки та філософії, «цікавий» — чи не найуживаніший та стійкий... Саме оцінка твору як «цікавого» служить майже ритуальним вступом до усіх його подальших оцінок, у тому числі

критичних» [4, с. 485]. Цікавість як тотальна, вирішальна підстава реакції показує інфантильність і безпорадність суб'єкта (активність якого ґрунтована на принципі задоволення, а не на принципі реальності).

Глобальний світ став місцем великого свавілля суб'єктивності. Кожен отримав доступ будь-куди. І доступ не лише як глядач чи спостерігач, а як особа, реакція та відношення якої істотно впливає на хід самої справи. Наукове дослідження, художня творчість, релігійна проповідь, філософський пошук, законодавчий акт, політичний проект, моральна настанова стали все відчутніше визначатися не вимогами своєї власної справи, а визнанням та схваленням публіки. Звісно, реакція публіки завжди мала своє виправдане значення для долі і художнього твору, і морального імперативу, і зрештою всіх витворів спеціалізованих культурних практик. Понад те, для сутності цих практик і перспектив їх розвитку вагому роль грала їх дискурсивна відкритість — тобто спроможність залучення публіки як певною мірою співтворця відповідного культурного процесу (а не лише споживача його готових завершених результатів). В цьому плані можна навести приклади потужної й яскравої науково-популярної літератури XIX–XX століть, або подібного за ефектом тиражування художніх творів, їх описи та презентації різного роду. Цією живильною атмосферою навколо фундаментальних культурних практик створювався плідний простір їх існування — коли формат залучення в їх царину публіки водночас позначав і чітку межу між творчою спроможністю і здатністю сприйняття. Натомість, деструкція інстанцій сенсу виявляється в розмиванні цієї межі — всі здобувають право судження геть у усьому, і це мимоволі створює враження здатності не лише судження, а й самої творчої дії — що далеко не одне й те саме. Публіка за визначенням залишається на рівні судження смаку і вподобання; коли цим судженням підміняється сама творча справа, варто очікувати швидкої деградації спеціалізованих культурних практик — чи то мистецтва або науки, чи то політики або моралі).

Висновки

Відтак не якийсь зловісний мегапотужний штучний інтелект, який раптом виникне в інформаційному середовищі загрожує людству, а ефект цілком імперсональної інфовлади, постійно породжуваний всеохопним інформаційним середовищем. Конкретний всемогутній лиходій Суперрозум — то дитячі іграшки. Всюдисущий і неуникненний ефект інфовлади — ось справжній виклик людству в його спроможності продовжувати власну історію. І цей виклик вимагає надзвичайної уваги гуманітарного розуму, спільних зусиль філософів, істориків, соціологів, психологів, представників когнітивної науки для вироблення тієї продуктивної відповіді, яка дозволить людству впевнено дивитись в майбутнє.

Список посилань:

1. Базилевич В. Д., Ильин В. В. Метафизика экономики. Київ: Знання України, 2010.
2. Вебер М. Аграрная история древнего мира. Москва: Канон-Пресс, 2001.
3. Джадан И. «Homo economicus» vs. «Homo reciprocans» // Режим доступа: www.russ.ru/politics/20021021-dj.html.
4. Эпштейн М. Знак пробела: О будущем гуманитарных наук. Новое литературное обозрение. Москва, 2004.

References:

1. Bazylevych, V.D. & Illiin, V.V. (2010). *Metaphisika ecomoniki*. Kyiv: Znannia Ukrainy [in Ukrainian].
2. Veber, M. (2001). *Agrarnaya istoriya drevnego mira*. Moscow: Kanon-Press [in Russian].
3. Jadan, I. «Homo economicus» vs. «Homo reciprocans» // Rejim dostupu: www.russ.ru/politics/20021021-dj.html.
4. Epstein, M. (2004). *Znak probela: O buduschem gumanitarnyh nauk*. Novoe literaturnoe obozrenie. Moscow [in Russian].

Sergii Proleiev

*G.S. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

<https://orcid.org/0000-0003-1563-712X>

e-mail: uffon@ukr.net

THE END OF THE ARE OF PRODUCTION AND THE CHALLENGE OF INFORMATION POWER

Abstract

The article analyzes the transformations of the contemporary world. Their core is seen in the historical conclusion of the production era and industrial civilization one. Among the indicators of this phenomenon, there is a radical alternation in the structure of human life activity (in particular, a rapid decrease in the segment of the population within the industrial sphere), as well as the destruction of the «productive person» pattern as the cornerstone of human behavior and the value system. Simultaneously, the discourse of economic growth continues to dominate, which is increasingly inconsistent with reality. This is proved by its investigation in four theoretical projections: 1) the source of the idea of growth and the priority of productivity growth in general; 2) the conditions for reducing everything to the good and on this basis — the project of criticism of the economy quasi-universality; 3) the identification of a performative contradiction in the idea of economic growth based on the fact that there is the self-destruction of a person through economic growth; 4) criticism of utopias of the market and homo economicus, which are inseparable values of economic growth. It is stated that the end of production era means, at the same time, the actualization of the ambitious historical task of a person's conversion to himself, to his nature and organic ability to live. Simultaneously, modern information absorbs a person. The effects of human dependence on information technologies are generalized in the concept of information power as one of the key features of the global world. Overcoming the challenge of information power is an important component for the further development of humanity.

Key words: production, civilization, information technologies, nature, economic growth, global world, information power.

Стаття надійшла до редакції 19.10.21

© Пролеев С. В., 2021